

NAJWCZESNIEJSZE FORMY KRZYŻA CHRYSZTUSOWEGO^x

Znak krzyża już od pierwszych wieków chrześcijaństwa odgrywał ważną rolę w życiu jego wyznawców. Świadczy o tym Tertulian w swym traktacie "O wieńcu" powstałym ok. 211 r., gdzie pisze, że wśród chrześcijan istnieje zwyczaj czynienia znaku krzyża w różnych okolicznościach życia: "Przy każdym wejściu i wyjściu, przy każdym początku i końcu, podczas wkładania ubrania i butów, przed kąpielą, kiedy siadamy do stołu, kiedy kładziemy się na spoczynek lub siedzimy na krześle, przy każdej codziennej czynności znaczymy czoło znakiem krzyża"¹. Z literatury patrystycznej II i III w. wynika ponadto, że zanim zaczęto używać znaku krzyża jako symbolu Chrystusa, jego znaczenie było ukryte w innych przedstawieniach, wśród których wyróżniamy *crux dissimulata* i tzw. monogramy. Do *crux dissimulata* zalicza się takie przedstawienia jak: statek, orant, pług, siekiera i *ascia*². Nabierają one w określonym kontekście znaczenia symbolicznego. Jest to potwierdzone nie tylko tradycją piśmienną, ale także występowaniem tego znaku na napisach i w przedstawieniach figuralnych. Szczególne znaczenie miała występująca na zabytkach IV w. forma krzyża łacińskiego. Wszystkie przedstawienia pochodzą ze sztuki sepulkralnej, czy-

x Artykuł ten jest wyborem zagadnień z pracy magisterskiej pt. "Motyw krzyża w antyku chrześcijańskim. Geneza i najwcześniejsze formy", napisanej w Katedrze Historii Sztuki Starożytnej i Archeologii Klasycznej KUL pod kierunkiem doc. dr hab. Barbary Filarskiej, której w tym miejscu pragnę serdecznie podziękować. Wyrażam także wdzięczność ks. prof. dr Józefowi Kudasiwiczowi za cenną pomoc przy powstawaniu tej pracy. Reprodukcje fotograficzne: 1-21, 23-26 wykonał autor, ilustracje natomiast: 22, 27-31 - Andrzej Komodziński.

- 1 De corona 3,6, PL 2,80A: "Ad omnem progressum atque promotum, ad omnem aditum et exitum, ad calciatum, ad lavaera, ad mensas, ad lumina, ad cubilia, ad sedilia, quaecumque nos conversatio exercet, frontem crucis signaculo terimus"; por. ks. S. Longosz, Znak krzyża świętego w życiu starożytnych chrześcijan, TST 8/1981/ 221-232 /bibliografia/.
- 2 J. Carcopino, Les symboles de l'ascia, Atti V, Paris 1957, 560. Autor do *crux dissimulata* zalicza: *ascię*, *oranta*, *kotwice*, *pług*, literę *Tau*.

li tej dziedziny sztuki chrześcijańskiej, która rozwija się najwcześniej, tzn. od końca II wieku³.

1. Crux dissimulata

Pośród wymienionych przedstawień crux dissimulata najwcześniejszym wydaje się być s t a t e k, który miał swoją eschatologiczną symbolikę jeszcze przed powstaniem chrześcijaństwa. Na przykład w starożytnym Egipcie w okresie V - XII dynastii rozpowszechniony był zwyczaj umieszczania w grobowcach modeli statków, które umożliwiałyby zmarłym podróżę w innym świecie⁴. Starożytni Grecy nosili w procesji statek podczas uroczystości panatenajskich. Maszt i reje tego statku były bogato dekorowane. W Smyrnie podczas święta Dionizosa święty statek prowadzony przez kapłana był noszony dookoła rynku⁵.

W okresie chrześcijaństwa obraz statku lub łodzi pojawił się w rzymskich katakumbach m.in. w katakumbach Priscoylli, gdzie znajduje się loculus zamknięty trzema ceglami, z których dwie mają rytu przedstawienia łodzi /il. 1/. Eschatologiczną

symbolikę tego znaku potwierdza częste występowanie statku lub łodzi na epitafiach

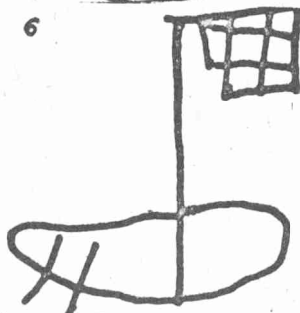
katakumbowych /il. 2-5/⁶. Przedstawienie statku z żaglem na maszcie odkryto w Nazarecie w synagodze zburzonej w V wieku. Jest to szkicowy rysunek wryty na białym tynku /il. 6/. W domu św.

3 Niespełnialne zastosowanie ozdobnych przedmiotów w tym okresie poświadczono jest tylko przez źródła pisane, np. przez Klemensa Aleksandryjskiego: *Paedagogus* III, 12, PG 8, 633. Autor wyraża zgodę na noszenie sygnetów z przedstawieniami gołębia, ryby, statku, liry, kotwicy i rybaka.

4 W. Rivers, *Ships and boats*, *Encyclopedia of Religion and Ethics*, New York 1920, XI, 471; G. Posener, *Barques Solaires*, *Dictionnaire de la Civilisation Egyptienne*, Paris 1959, 33.

5 W. Rivers, *op. cit.*, 472.

6 H. Leclercq, *Navire*, *DAEL* XII/1, 1008-1010.

Piotra w Kafarnaum także znaleziono przedstawienie statku wśród krzyży sprzed V wieku⁷. Znak krzyża z przedstawieniem statku odkryto również na kamiennym nadprożu w Henchir-Meksem. Równoramienny krzyż umieszczono tam między dwoma łodziami z inskrypcją "CRUCE ALIAEDO" z boku /il. 7/⁸.

Kształt statku nadawano także lampkom oliwnym. Przykładem może być pochodząca z Kairu z IV - V w. brązowa, oksydowana lampa o siedmiu palnikach z masztem i reją o ramionach wygiętych ku górze /il. 8/, z Barankiem Bożym na dziobie oraz trzema gołąbkami na maszcie i rejach⁹.

Występowanie licznych przedstawień statków na obiektach chrześcijańskich może wynikać z wczesnego przyjęcia tego znaku jako symbolu krzyża przez Ojców Kościoła. Święty Justyn pisał m.in. w swej "Apologii": "Przecież okręt morza pruć nie zdoła, jeśli w nim ów znak wyniosły, żaglem zwany, nie sterczy nietknięty"¹⁰. Podobną myśl znajdujemy u apologety Mianucjusza Feliksa: "Znak krzyża w prostej formie widzimy na okręcie, kiedy płynie z pełnymi żaglami, lub wiosłami sterzą-

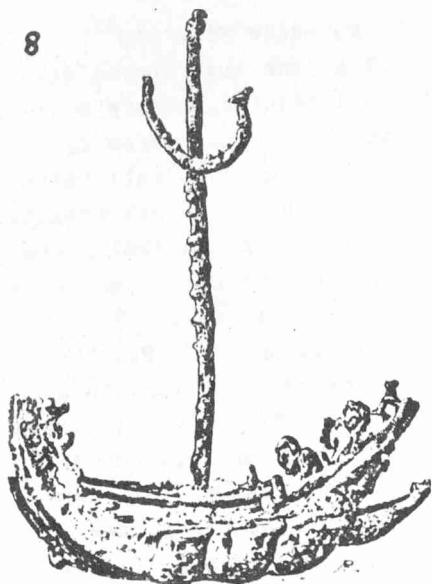
7 B. Bagatti, E. Testa, *Il Golgota e la croce*, Jerusalem 1978, 106.

8 H. Leclercq, dz. cyt., 1015.

9 Tamże, 1013.

10 Justinus, *Apologetica* I 55,3, PG 6,412, POK 4,64.

8

oymi na boki posuwa się"¹¹.
W "Dialogu z Żydem Tryfonem" św. Justyn pogłębia jeszcze interpretację statku jako symbolu uwidaczniającego wyraźnie jego zbawczy charakter w arce Noego: "podczas potopu dokonana się tajemnica zbawienia ludzkiego /.../ Chrystus /.../ stał się znowu początkiem rodzaju nowego, które zawiera w sobie tajemnicę krzyża. Tak samo i Noe w drzewie znalazł zbawienie, jako że razem ze swoimi unosił się na wodach"¹².

Przedstawieniem *Crux dissimulata* jest często spotykana w rzymskim malarstwie katakumbowym

postać *o r a n t a*, w postawie którego Ojcowie Kościoła dostrzegali znak krzyża. Zarówno św. Justyn¹³, jak i Tertulian¹⁴ znak ten widzieli w prosto stojącym człowieku z rozłożonymi podczas modlitwy rękami. Minucjusz Feliks zaś pisał: "Znak krzyża w prostej formie widzimy /.../, kiedy człowiek z rozłożonymi rękami w czystości serca Bogu cześć oddaje"¹⁵.

Za symbol krzyża uważane było również przedstawienie *p ł u g a*. Przykłady graficzne tego znaku zostały odkryte w Jerozolimie na ossuariach datowanych na I-II wiek /il. 9-10/¹⁶. Spotykamy je także na epitafium chrześcijańskim z Muzeum Laterańskiego, gdzie m.in. widzimy oracza z pługiem ciągniętym przez

11 Minucius Felix, Octavius 29, CSEL 2,43, POK 2,63.

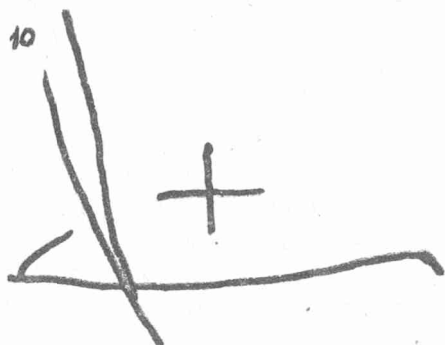
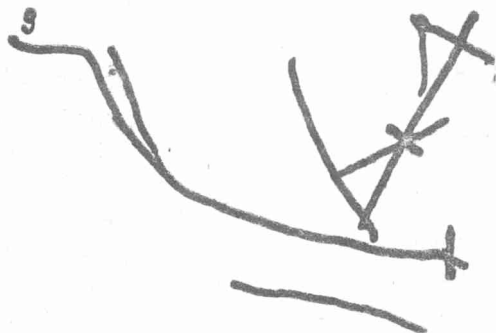
12 Justinus, Dialogus cum Tryphone Judaeo 138, 1-2, PG 6,793, POK 4,345.

13 Justinus, Apologia I, 55,4, PG 6,412, POK 4,64.

14 Tertullianus, Ad nationes I, 12,7, PL 1,578 B; De idololatria 12,2, PL 1,678 B.

15 Minucius Felix, Octavius 29, CSEL 2,43, POK 2,63-64.

16 B.Dagatti, E.Testa, dz.cyt., 147.

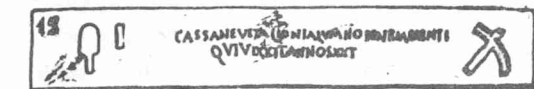
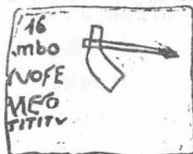
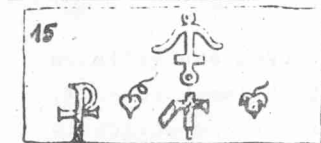
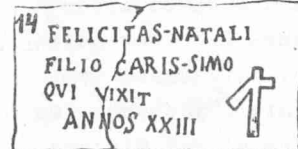
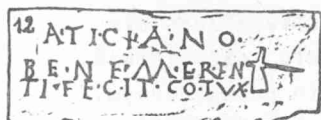
parę wołów /11. 11/¹⁷.
Pług jako znak krzyża znalazł również odbicie w literaturze patrystycznej. Św. Justyn np. pisał: "Ziemi się nie orze bez krzyża. Kopacze i rzemieślnicy pracy swej nie wykonują bez narzędzi, które ten właśnie kształt mają"¹⁸. Podobnie wypowiadał się Minucjusz Feliks: "i kiedy się jarzmo nastawia, ma formę krzyża"¹⁹. Dla św. Ireneusza z Lyonu pług to jedność drzewa i żelaza, będąca odpowiednikiem jedności natury ludzkiej i boskiej w Chrystusie, który jako "trwałe słowo wyplewił ziemię z grzechów przez swą śmierć na krzyżu"²⁰. Jessome na przełomie IV i V w. św. Maksym z Turynu mówiąc o pługu i jego przeznaczeniu

17. H. Leclercq, Charrue, DAOL III/1 873-875.

18. Justinus, Apologia I, 58,3, PG 6,412, POK 4,64.

19. Minucius Felix, Octavius 29, CSEL 2,43, POK 2,63.

20. Ironaeus, Adversus haereses, IV, 34,4, Sch 100, 856-860. Ponadto Ireneusz zauważa /dz.cyt., V, 17,4, Sch 153, 230-234/, że zbliżona symbolika zawarta jest także w siekiery. Opierają się na Księdze Królów II, 6,5-7, Ireneusz komentuje ten tekst. Uważa, że natura boska w osłowieku została zatracona przez grzech, który symbolizuje żelazne ostrze siekiery zgubione w wodzie. Natura boska w osłowieku została potem odzyskana w akcie wydobycia żelaza z wody przez Elizeusza za pomocą drzewa, które jest odpowiednikiem krzyża Chrystusowego. Justyn /Dialogus... 86,6, PG 6,681, POK 4,259/ w żelaznym ostrzu siekiery widzi ciężar grzechu ludzkiego. Wydobyte przez Elizeusza tego ciężaru z wody przez drzewo jest obrazem Chrystusa, który odkupił najcięższe grzechy przez chrzest i śmierć na krzyżu. Poglądy te interpretuje J. Daniélou, Les Symboles Chrétiens Primitifs, Paris 1961.

miał na myśli obraz Męki Pańskiej:
"Dobry oracz, gdy przygotowuje się do
wzruszenia ziemi i szukania pożywienia
nie czyni tego inaczej jak tylko przez
znak krzyża. Gdy nastawia lemiesz,
który przymocowuje do ramienia pług,
naśladuje formę krzyża. W istocie ca-
łe to ułożenie jest naśladowaniem Mę-
ki Pańskiej"²¹. Klemens Aleksandryjski
zaś wprost nazywał Chrystusa oraczem²².

Do crux dissimulata zalicza się
także przedstawienie a s o i a²³,
znane już w wierzeniach pitagorejskich.
Uważano ją za narzędzie interwencji Bo-
ga, którego wcieleniem w wierzeniach
pitagorejskich był Hermes z Kyllene. .
Chrześcijańską treść w greckim słowie
ἀσσία dostrzegał już Filon Aleksandry-

jski tłumacząc je jako sy-
mboliczne narzędzie słowa
Bożego²⁴. Najwięcej przed-
stawień wyobrażenia ascia
znajduje się na terenie
Galii, a szczególnie w o-
kolicach Lyonu, gdzie wy-
stępują na kamieniach na-
grobnych. Są ryte bądź
rzeźbione w reliefie z o-
kresu od końca I do IV

21 Maximus Taurinensis, Homilia 50, PL 57, 341.

22 Clemens Alexandrinus, Paidagogos III, 12, Sch 158, 196,
v. 18-19: "Pasterzu i Oraczu, sterze i wędzidło".

23 H. Leclercq, Ascia, DACL I/2, 2943-2970. Autor słowo ascia
określa jako narzędzie używane przez stolarzy, kamieniarzy,
murarzy, stosowane też na roli. Używano go także do obróbki
drzewa przeznaczanego na stos do palenia zwłok. Było to rów-
nież narzędzie pracy fossorów. Narzędzie to składa się z
części metalowej i trzonka drewnianego.

24 Philon, Allegoriae Legum III, 52, 57, cyt. za J. Carcopino,

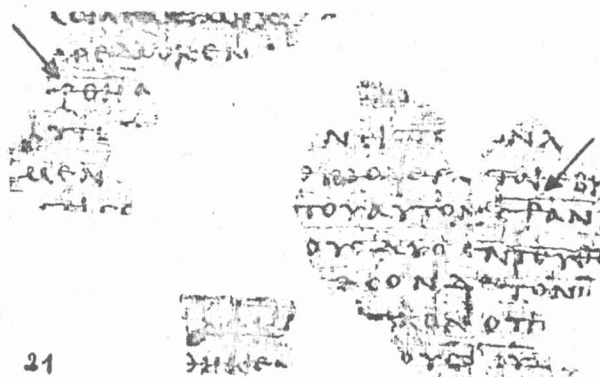
wieku. Obok przedstawień ascia, na grobach umieszczane były także teksty mówiące o czystości, miłosierdziu, dziewictwie, świętości, a także o nieśmiertelności w życiu pozagrobowym. Były to więc teksty o charakterze chrześcijańskim. Niektóre nagrobki zawierały obok ascia także przedstawienia kotwicy, ptaka oraz narzędzia pracy rzemieślników /11. 12-20/²⁵.

2. Monogramy

Monogramy krzyża - to formy utworzone z wybranych liter greckich, rozpoczynających imię Jezusa Chrystusa lub tworzących skrót narzędzia, na którym został ukrzyżowany. Narzędziem tym był "stauros" - pał wbijany prostopadle w ziemię. Wykonywano na nim wyroki śmierci dodając belkę poprzeczną, na której wiązano lub przybijano skazańca²⁶.

Termin "stauros" używany był przez czterech ewangelistów na oznaczenie Krzyża Chrystusa²⁷. W I Liście do Koryntian /17, 18/ św. Paweł stosując tę nazwę miał na myśli zarówno narzędzie

śmierci, jak i symbol zbawienia przez Chrystusa. W Liście do Efezjan /2,16/ i Koloosan /1,20; 2,14/ termin "stauros" oznaczający narzędzie śmierci Chrystusa staje się symbolem odkupienia.

21

dz.cyt., 551-566.

25 H.Leclercq, dz.cyt., 2943-2970.

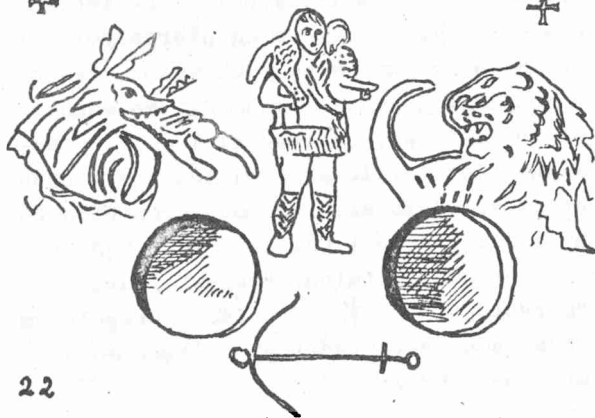
26 E.Dinkler, Signum Crucis, Tübingen 1967, 36.

27 G.Q.Reijners, The Terminology of the Holy Cross in Early Christian Literature, as based upon Old Testament Typology, Nijmegen 1965, 11-17.

Znak "stauros" krzyż Chrystusa występuje później w Papi-rusie Bodmera II, powstałym w latach 175-225 i zawierającym fragmenty Ewangelii św.Jana. W manuskrypcie tym w miejscach, gdzie występuje rzeczownik σταυρός - krzyż i czasownik - σταυρώω krzyżować, mamy do czynienia z zastosowaniem skrótu utworzonego z greckich dużych liter Tau i Rho, które razem połączone tworzą znak Ϡ /il. 21/.

ΚΑΙ ΟΝ ΗΣΙΜΗ ΚΟΝ ΦΙΛΙΟΥΣ
ΒΕΝΕ ΜΕΡΕΝΤΕΣ

Ο ΒΙ ΟΥΤΑ ΟΥΤΑ

22

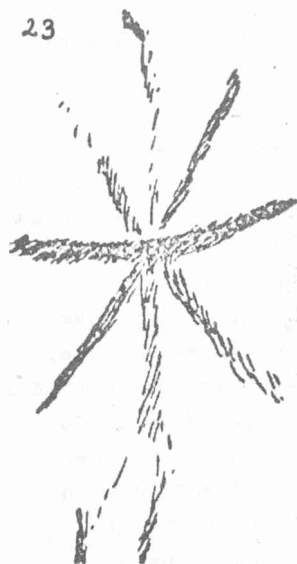
fragmenty Ewangelii wg św.Lukasza²⁸.

Sposób używania terminu "stauros" w manuskryptach w wer-sji skróconej z użyciem greckich liter Tau i Rho spowodował, że litery te połączone ze sobą stały się monogramem krzyża. Przy-

Początek trzeciej linijki manuskry-ptu zawierający fragment ewangelii św.Jana /19,16/ opisujący scenę oddania Jezusa przez Pilata na ukrzyżowanie, u-żywa czasownika σταυρωθή w wer-sji skróconej σϠθθ. Podobne skróty występują w 6 i 10 wierszu tego manuskryptu. Analogiczne skrót-y odnajdujemy w Papi-rusie Bodmera XIV, zawierającym

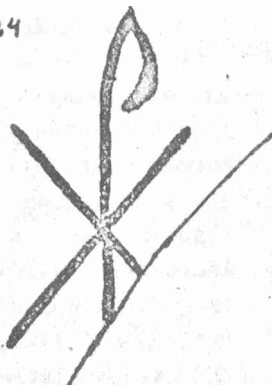
28 J.Finegan, The Archeology of New Testament, The Life of Jesus and the Begining of the Early Church, Princeton 1969, 253,254.

23

kład takiego monogramu znajduje się na rzymskim epitafium Beratio Nicatora, znalezionym w grobie między Via Appia i Via Latina w obrębie murów Aureliana, a więc przed 270 rokiem²⁹. Poniżej inskrypcji, będącej mieszaniną greki i łaciny, występuje podwójny monogram krzyża, niżej zaś przedstawienia Jonasza, Dobrego Pasterza oraz kotwica i lew /il. 22/. Styl tych przedstawień zgadza się z miejscem odkrycia i ich pochodzeniem z II wieku³⁰.

24

Dalszej ewolucji przedstawiania znaku Męki Pańskiej należy szukać w monogramie utworzonym z liter Chi i Rho tworzącym znak χ . Litery te są pierwszymi literami w greckim słowie Chrystus. Jeden z wcześniejszych przykładów tego monogramu znajduje się na ossuarium kaplicy Dominus Fleuit /il. 23/. Na tym samym ossuarium znajduje się inny monogram utworzony z liter Jota i Chi /il. 24/, będący skróconą formą imion: "Jezus" /Jota "Chrystus" /Chi χ ³¹. Innym przykładem monogramu jest utworzony z liter Jota i Eta znak: H /il. 25/³².

Wykonany w czerwonym kolorze, znajduje się

29 Ponieważ nie wolno było grzebać zmarłych w obrębie murów miasta, tego pochówku musiano dokonać zanim Aurelianus zbudował mur, noszący jego imię tzn. w latach 270-271.

30 P. Testini, *Le catacombe e gli antichi cimiteri cristiani in Roma*, Bologna 1966, fig. 198.

31 J. Finegan, dz. cyt., 248 i 234; za chrześcijańskim znaczeniem zestawionych ze sobą greckich liter Chi i Rho może przemawiać ich interpretacja liczbowa. W greckim systemie liczb litera Rho ma wartość 100. Ponieważ Abraham miał 100 lat, gdy otrzymał zapowiedź urodzin Izaaka przez Sarę, kombinacja Rho i Chi /lub także Rho i Tau/ mogłaby zastąpić spełnienie obietnicy w krzyżu.

32 F. J. Dölger, *Beiträge zur Geschichte des Kreuzzeichens*, JbAC

na płycie przymocowanej do lokulusa w Katakumbach Pryscyllii, a pochodzi prawdopodobnie z poł. II wieku. W Katakumbach Kaliksta na jednym epitafium umieszczone jest imię zmarłego IRENE. Między zaś trzecią i czwartą literą znajduje się lekko wysunięta do góry łacińska litera T, odpowiadająca greckiej Tau będącej formą krzyża /il. 26/.

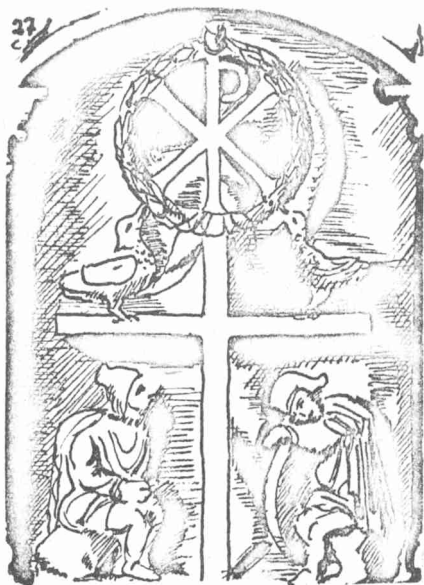
Znaki monogramatyczne występują także na licznych rzymskich sarkofagach. Tak np. monogram utworzony z greckich liter Chi i Rho umieszczony w centralnej niszy kolumnowego sarkofagu pasyjnego z Lateranu nr 171. /il. 27/, otoczony jest wieńcem laurowym trzymanym przez dziób orła, którego skrzydła rozpościerają się na sklepieniu niszy. Dolną część wypełnia krzyż łaciński, który swą pionową belką podtrzymuje wieńiec z monogramem. W prawym górnym rogu niszy znajduje się przedstawienie Słońca, a w lewym Księżycyca. Pod poprzecznym ramieniem krzyża, po prawej stronie

tj. po stronie Słońca i Zbawienia siedzi patrzący w górę żołnierz rzymski, po lewej zaś tj. po stronie Księżycyca i ciemności przykuonał śpiący strażnik. Występujące tu

26
IRETNE

przedstawienia orła, gołębi siedzących na poprzecznej belce krzyża oraz wieńca laurowego wskazują na nieśmiertelność, życie i zbawienie. Strony zaś krzyża interpretuje się jako oddzie-

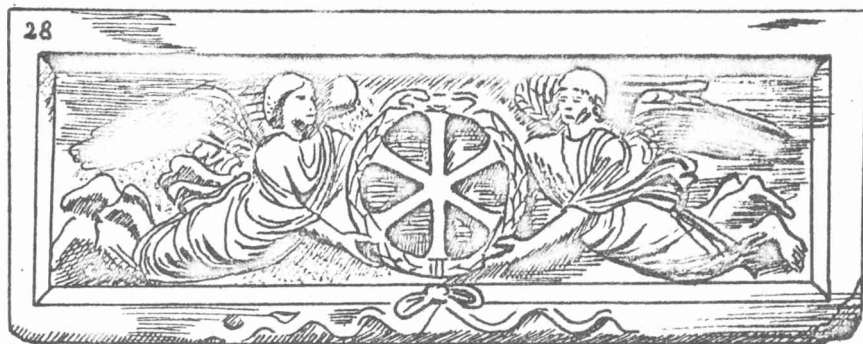
1/1958/ 14-15 i 3/1960/; tutaj także zawarta jest symbolika liczb. Litery te są pierwszymi literami słowa Jezus. Jota ma wartość 10, Eta - 18. W monogramie tym zawarta jest także litera Tau, która ma wartość 300. Suma tych liczb daje razem 318 a więc liczbę sług Abrahama /Rdz 14, 14/.

lenie życia od śmierci³³.

Ten monogramatyczny znak, odpowiadający znakom zwycięstwa występującym na sarkofagach, uważany jest za znak z tzw. wizji Konstantyna Wielkiego, opisany przez Euzebiusza: "Wysokie, złotem okryte drzewce miało na szczycie wieniec ze złota i drogich kamieni, wewnątrz którego widniały inicjały Chrystusa: litera P przecinała literę X"³⁴. Świadczenie Euzebiusza bywa niekiedy odczytywane jako inicjatywa Cesarza, pragnącego utworzyć znak symboliczny właściwy dla nowej wiary³⁵.

Z lat 380-390 pochodzi

33 E. Dinkler, dz. cyt., s. 70; tego rodzaju forma krzyża jako znaku zwycięstwa wywodzi się bardziej ze sztuki cesarstwa niż z życia kościelnego. Wszystkie atrybuty i insygnia, jakie występują w ikonografii Chrystusa zostały zaczerpnięte z ikonografii cesarstwa. Aureola, nimb z monogramem, słońce i księżyc jako znaki wieczności kosmicznej i uniwersalności - atrybuty właściwe wizerunkowi cesarza w 2. poł. IV w. i w wieku V zostały przeniesione na wizerunek Chrystusa.

34 Eusebius, Vita Constantini I, 27-31, PG 20, 942-947, tłum. A. Krawczuk, Konstantyn Wielki, Warszawa 1970, 139.

35 A. Grabar, Les voies de la création en iconographie chrétien-

tw. sarkofag książęcy z Sarigüzel, znajdujący się obecnie w Muzeum Antyku w Istambule /il. 28/³⁶.

Jest to sarkofag dziecięcy, wykonany z żółtawo-białego marmuru, na którego dłuższych bokach znajdują się przedstawienia dwóch uskrzydłonych istot, trzymających otoczony wieńcem laurowym Chrystogram utworzony z greckich liter Chi i Jota. Zastanawiający jest problem, czy uskrzydłone istoty należy uważać za aniołów czy za Nike - boginie zwycięstwa. Kontekst, w jakim występują przedstawione tu wizerunki krzyża, pozwala uznać je za krzyże zwycięstwa. Uskrzydłone postacie trzymające znak krzyża, nadają mu jednoznacznie treść zwycięską. Także Ojciec Kościoła, jak św. Justyn, św.

Hipolit, Tertulian i Minucjusz Feliks nadawali znakowi krzyża symbolikę potęgi i panowania Chrystusa, nazywając go metaforycznie "tropaeion" czyli znakiem zwycięstwa³⁷.

Forma krzyża łacińskiego używana dzisiaj na oznaczenie Męki Pańskiej, pojawia się na sarkofagach rzymskich dopiero

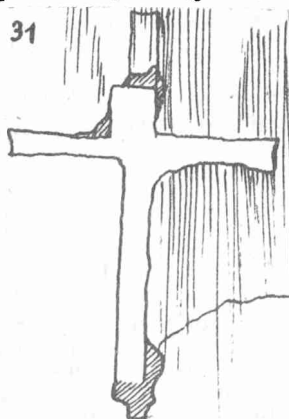
ne, Paris 1979, 34-40.

- 36 Tak datuje E. Dinkler, zaś B. Brenk na V wiek /Spätantike und frühes Christentum, Frankfurt /M 1977, 154, fig. 112 a.
- 37 G. Q. Reijnders, dz. cyt., 1927; autor przytacza cytaty: Minucjusza Feliksa /Oktawiusz 29, CSEL 2, 43: "Tropea vestra victricia non tantum simplicis crucis faciem, verum et adifixi nominis imitantur" / i Tertuliana /Apologetyk 16, 7, PL 1, 366A-367A: "Sed et Victorias adoratis in tropaeis, cum cruce intestina sint tropaeorum" /.

w ostatnim trzydziestolecu IV wieku³⁸. Występowanie tego znaku w określonym kontekście nadało mu także symbolikę znaku zwycięstwa. Jego przykładem są sceny na sarkofagu kolumnowym z Katakumb San Sebastiano z ok. 370 r. ze sceną "Traditio Legis" /il. 29/. Nad głową jednego z sześciu baranków unoszących głowy ku Chrystusowi znajduje się krzyż łaciński. Baranek ten frontalnie ustawiony obrazuje Chrystusa ukrzyżowanego a jednocześnie panującego w niebie. Krzyż łaciński jako znak zwycięstwa występuje także na innych sarkofagach rzymskich. Na przykład w centralnej części sarkofagu laterańskiego 106 znajduje się przedstawienie Chrystusa trzymającego zwycięski krzyż /il. 30/. Podobnie na sarkofagu Probusa z 390 r. z Grot Watykańskich, Chrystus stojący w otoczeniu Piotra i Pawła trzyma zwycięski krzyż o charakterystycznie rozszerzających się końcach, cały wysadzany gemmami. Na bocznych wreszcie ścianach książęcego sarkofagu z Istanbuhu, znajduje się podobny wizerunek krzyża łacińskiego o rozszerzających się końcach belek. Po obu stronach krzyża stoją dwie postacie apostołów. Przedstawienie to, podobnie jak inne wyżej omawiane, wydaje się

- 38 Wyjątkowym przedstawieniem o formie krzyża łacińskiego jest tzw. "krzyż" z Herkulanum, zniszczony wybuchem Wezuwiusza w 79 r. /il. 31/. Interpretacja tego znaku jest bardzo dyskusyjna. V.Saxer /RivAC 47/1971/ 151-155 w recenzji pracy B.Leoni, *La Croce e il suo segno. Venerazione del Segno e culto della reliquia nell'antichità cristiana*, Verona 1968, uważa krzyż z Herkulanum za zwykły ślad pozostawiony po wcześniej zawieszonej tam szafce. Autor przytacza także podobną opinię L.De Bruyne'a, *La "crux interpretum" di Ercolano*, RivAC 21/1944-45/ 281-309, oraz pogląd G.De Jerphanion, *La croix d'Herculanum*, OCP 7/1941/ 5-35, który ślad z Herkulanum uważa za krzyż; E.Dinkler /dz.cyt., 11/ nie uznaje tego za krzyż i podziela pogląd L.De Bruyne'a.

31

mieć również charakter zwycięski³⁹.

Ukazano tu formy krzyża nie wyczerpują wszystkich przedstawień występujących w okresie od I do IV wieku. Całkowicie tu pominięto znaki w formie krzyża mające charakter judaistyczny i pogański /tzw. krzyże kosmiczne/, którym Ojcowie Kościoła nadali treść chrześcijańską. Zamierzeniem autora było ukazanie przedstawień o charakterze jednoznacznie chrześcijańskim, które w omawianym okresie są symbolami Chrystusa i jego zbawczego działania. Znakami Męki Pańskiej stają się jednoznacznie dopiero w okresie średniowiecza.

Piotr Rosiński

DIE FRÜHESTEN DARSTELLUNGEN DES CHRISTLICHEN KREUZES

/Zusammenfassung/

Der Artikel weist auf drei Arten der frühesten Darstellungen des Kreuzes hin: orux dissimulata, die sogenannten Monogramme und das lateinische Kreuz. Die gesammelten Darstellungen, die sich auf den christlichen Grabobjekten befinden, sind im Licht der patristischen Quellen interpretiert.

39 E. Dinkel, dz. cyt., 70.